

Nechráněná lesní krajina a její ohrožené příklady

Zaniklé středověké vsi s plužinou,
jejich čitelnost a význam

Unprotected Forest Landscapes and Their Threatened Examples

Extinct Medieval Villages with Field systems,
Their Legibility and Significance

Ondřej Malina

Abstrakt: Text shrnuje vyhodnocení hospodářského zázemí zaniklých středověkých vsí převážně v západních Čechách, kde byla na základě podrobných dat leteckého laserového skenování dokumentována plužina. V první části krátce rozebírá kontext průzkumu v rámci vývoje bádání a zdůvodňuje, proč se zatím jedná o metodicky minimálně ustálenou problematiku s různými možnostmi zaměření a role v archeologické památkové péči v lesním prostředí. Na příkladu cca 60 lokalit je dále představen stav jejich evidence ve Státním archeologickém seznamu a ochrany jako kulturních památek, který je dáván do souvislosti s přítomností či absencí markantních objektů – tvrzišť. Ta, podobně jako stavby dnes samostatně stojících kostelů, mají tendenci koncentrovat nejen ochranu, ale i plošnou evidenci jen na sebe. V širším kontextu je následně ukázáno, že poloha a tím i sídelní role tvrzišť vůči intravilánům vsí bývala velmi rozdílná a význam jednotlivých lokalit ukáže často až širší srovnávací záběr. A teprve v širším dokumentačním, ale i analytickém kontextu je pak také možné správně přiřadit některým lokalitám dochované části jejich extravilánu a lépe posoudit sídelně-historický, ale i památkový význam.

Klíčová slova: LiDAR; archeologie krajiny; vývoj osídlení; zaniklé středověké vsi; tvrziště

Článek vznikl v rámci výzkumného cíle NPÚ Archeologie (Terénní identifikace a dokumentace vybraných archeologických lokalit a opomíjených archeologických památek v krajině za pomoci standardních a nových dokumentačních metod), financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (DKRVO).

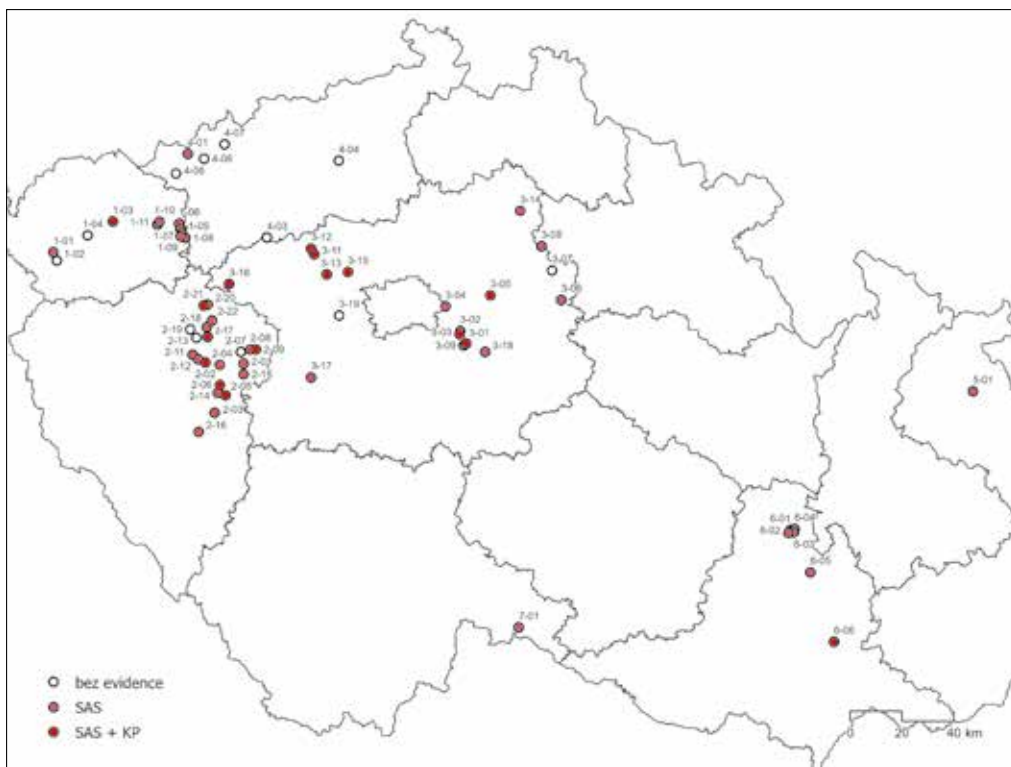
Kontext průzkumu

V současné době je velmi aktuální otázka ohrožení archeologických památek v lesích. Důvodem jsou zejména kůrovcové kalamity, ale i dlouhodobá tendence lesních hospodářů k využití těžké mechanizace. Ta, především v kombinaci s půdou měkkou po deštích, může velmi rychle zničit podstatné části většiny typů památek dosud dochovaných v terénním reliéfu.

Abstract: The article summarizes the evaluation of the economic background of the vanished medieval villages, mainly in western Bohemia, where the field systems was documented on the basis of detailed airborne laser scanning data. In the first part, it briefly discusses the context of the survey in regards to the research development and with a justification of why it is still a methodologically minimally fixed issue, with different possible focuses and roles in archaeological conservation in forest environments. Furthermore, the status of their registration in the State Archaeological List and protection as cultural heritage is discussed on the example of about sixty sites, which is related to the presence or absence of significant objects – fortresses. These, like the buildings of today's freestanding churches, tend to concentrate not only protection but also area records purely on themselves. In a broader context, it is subsequently shown that the location, and thus the settlement role of fortresses in relation to the urban area of the villages, used to be very different, and the significance of individual sites is often only revealed by a larger comparative survey. It is only in a broader documentary and analytical context that it is then possible to correctly attribute the surviving parts of their non-urban areas to some sites and to better assess their settlement-historical as well as heritage significance.

Keywords: LiDAR; landscape archaeology; settlement development; extinct medieval villages; fortresses

The article was written in the framework of scientific research activities of the National Heritage Institute funded by the institutional support of the Ministry of Culture for long-term conceptual development of a research organization (IP DKRVO).

Obr. 1. Mapa řešených lokalit, podkladová data: ArcČR®, zpracoval: autor

Platí to v první řadě pro archeologické památky dosud jen málo zkoumané, evidované nebo chráněné. Do této skupiny patří i intravilány a zejména plužina zaniklých středověkých vsí. Především plužina byla v potřebném rozsahu zachycena až s nástupem leteckého laserového skenování. Teprve s využitím této technologie se ukázalo, v jakém plošném, regionálním a typologickém rozsahu jsou plužiny dochovány.

Vesnické osídlení vždy spojovalo funkci sídelní i hospodářskou. Možnosti a limity existence vsí se geograficky i chronologicky lišily, vždy však souvisely s fyzicko-geografickým charakterem zázemí sídel. Pokud vnímáme historickou krajinu jako kontinuum s větší či menší intenzitou stop lidské činnosti a nikoli jako soubor významných solitérů s prázdným meziprostorem, jsou zaniklé vsi i dobrou ukázkou toho, jak se možnosti bádání mohou měnit vlivem nových technologických prostředků i poměrně radikálně.

I dříve existovaly práce dokládající plužinu zaniklých středověkých vsí (ZSV), typickým příkladem jsou texty Ervína Černého.¹ Konfrontace jeho mapových výstupů s daty leteckého laserového skenování (LLS) navíc ukazuje,² že se jednalo o na svou dobu velmi dobré zachycení reality. To však nic nemění na skutečnosti, že se na Drahanské vrchovině jednalo spíše o šťastný souběh mimořádného nasazení jednoho badatele s dobrým stavem dochování tohoto typu místních památek. Roli však sehrálo i časové hledisko, protože se ukazuje, že část plužin zachycená E. Černým již zanikla.³

V reliéfu nejlépe dochované zaniklé vsi se dnes nacházejí v lesních oblastech, které je do jisté míry ochránily před intenzivním orným hospodářstvím úrodnějších (nižších) partií

1 ČERNÝ, Ervín, *Výsledky výzkumu zaniklých středověkých osad a jejich plužin. Historicko-geografická studie v regionu Drahanské vrchoviny*, Brno 1992. Rozvoj studia vesnického osídlení nastal zejména v 60. letech 20. století.

2 Srovnání bylo provedeno u čtyř vsí – ZSV 6-01 Novošice, 6-02 Valkounov, 6-03 Přivýšina a 6-04 Holíkov. Vsi byly řešeny ve spolupráci s L. Holatou v rámci projektu *Zranitelné nebo odolné? Poznání odezvy středověkých venkovských komunit na environmentální stres* (GAČR 22-23889S).

3 HOLATA, Lukáš, ústní sdělení, léto 2022.

krajiny. Ani v lesích však není vyhráno a intenzivní lesní hospodaření není jen otázkou současnosti. Například v krušnohorských polesích je dobře vidět, že původní terénní reliéf zde mnohdy zmizel pod radlicemi buldozerů již před desítkami let. Technologie LLS v kombinaci se snahou postihnout celou lesní krajinu jako svébytný prostor se specifickými druhy památek nabízí v současnosti velké badatelské možnosti. V památkové péči je využívána jen příležitostně, v archeologii krajiny a osídlení se tímto směrem profilují některá archeologická pracoviště, například katedra archeologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni.⁴

Do jisté míry je otázka zaniklých středověkých vsí a jejich zázemí jen málo diskutována v archeologické památkové péči, kde je obsahově-archeologická definice památek v lesích a v otevřené krajině poněkud odlišná například od sídelně-historicky zaměřených vymezení badatelského zájmu.⁵ Lesní prostředí s vyšší mírou dochování zjevných antropogenních reliktů otevírá, v kombinaci s možností jeho čtení pomocí dat LLS, otázku optimální definice památek a určení jejich významu, protože samozřejmě není praktické ani účelné snažit se chránit všechny lokality určitého typu.

Přehled o pramenné základně je významný i z badatelského hlediska; v široce pojatých dějinách osídlení se setkává zájem středověké archeologie, historie, ale i řady přírodních věd. Jinými slovy, pokud známe vypovídací schopnosti většího souboru lokalit, je možné lépe řešit i navazující sídelně-historická témata,⁶ pro která je, kromě mezioborového přístupu, nutná alespoň základní znalost hospodářského zázemí vsí. Těmto cílům evidence plužiny odpovídá i funkční klasifikace reliktů do šesti skupin, z nichž jen některé jsou významné i z hlediska památkové péče.⁷

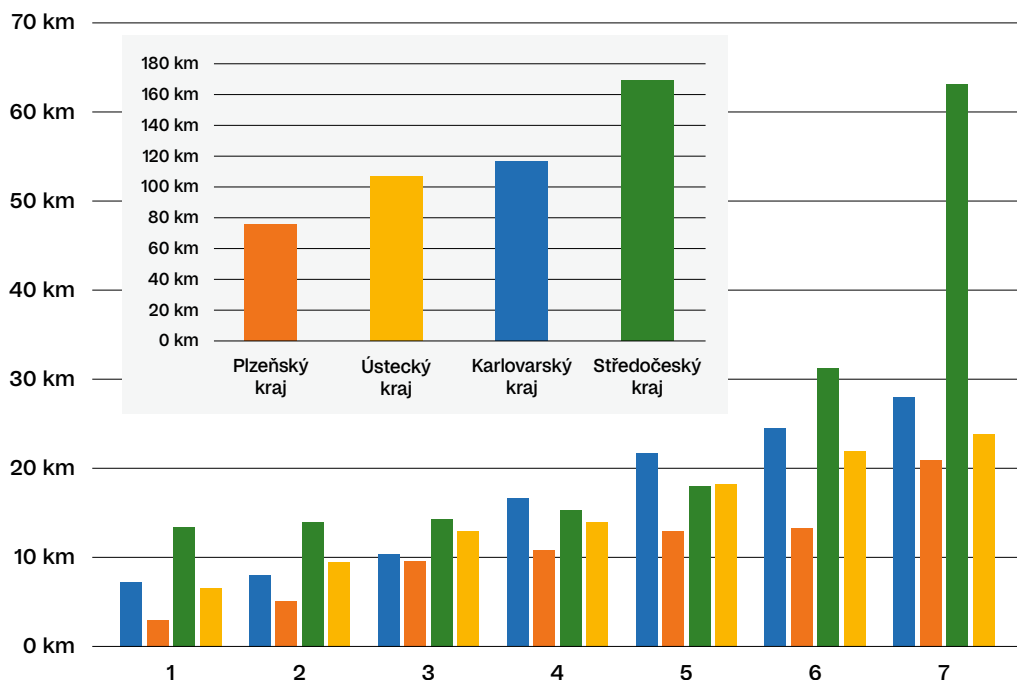
4 KRIŠTUF, Petr – ŠMEJDA, Ladislav – VAŘEKA, Pavel, *Opomíjená archeologie 2005–2006*, Plzeň 2007, s. 150–163; GOJDA, Martin – JOHN, Jan (edd.), *Archeologie a letecké laserové skenování krajiny*, Plzeň 2013. Zmínit je třeba i Ústav pro archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy se zaměřením na specifické sídelní zóny: KLÍR, Tomáš, Zaniklé středověké vsi ve výzkumném záměru Ústavu pro archeologii Univerzity Karlovy v Praze. Zaniklý Spindelbach (Krušné hory), Kří a Hol (střední Čechy), in: *Wies zaginiona. Stan i perspektywy badań, Monografie i materiały*, NOCUN, Przemysław – FOKT, Krzysztof – PRZYBIŁA-DUMIN, Agnieszka (edd.), Chorzów 2016, s. 17–58.

5 Srov. SOKOL, Petr, Archeologické památky v extravilánech – specifika ochrany a prezentace, *Zprávy památkové péče*, 2012, roč. 72, č. 5, s. 366–373; TÝŽ, Historie v lese. Prostor lesa jako archeologická lokalita, *Dějiny a současnost*, 2006, roč. 28, č. 11, s. 41–43.

6 V širších regionálních souvislostech i s ukázkou aplikace přírodovědných metod KLÍR, Tomáš, *Zánik a pustnutí vsí v pozdním středověku. Chebsko a Slavkovský les*, Praha 2023. Podobně s důrazem na širší sídelně-historické souvislosti i KOLOMAZNÍČEK, Václav, *Panství pánů z Holštejna z pohledu archeologie. Svědectví zaniklých středověkých vesnic*, kde se zabývá částí Dražanské vrchoviny i plužinou několika ZSV. Jako příklad detailního zaměření na jednu lokalitu a přírodovědné analýzy: HORÁK, Jan – JANOVSÝ, Martin – KLÍR, Tomáš – MALINA, Ondřej – FERENCZI, Laszlo, Multivariate analysis reveals spatial variability of soil geochemical signals in the area of a medieval manorial farm, *Catena*, 2023, č. 220, dostupné online: <https://doi.org/10.1016/j.catena.2022.106726> [15. 03. 2023]. Vektorizace čtyř vsí proběhla v rámci grantu *Monastic manors and the landscape impact of Cistercian estate management: A landscape archaeological and historical ecological study on Plasy Abbey* (GAČR 21-25061S), řešitel L. Ferenczi.

Jako příklad širšího zaměření na jednu lokalitu např. KLÍR, Tomáš – KYPTA, Jan – MALINA, Ondřej – MAROUNEK, Jiří, Dvě zaniklé středověké vesnice na rozhraní Nymburska a Jičínska, *Památky středních Čech*, 2021, roč. 35, č. 2, s. 28–46; KLÍR, Tomáš – JANOVSÝ, Martin – MALINA, Ondřej – HORÁK, Jan, Zaniklá středověká ves Hol a její plužina, *Natura Pragensis*, 2018, č. 24, s. 19–30.

7 U intravilánu jde o objekty vymezení návsi (skupina či kategorie 01) a objekty vnějšího obrysu intravilánu či jeho vnitřního členění (02). Extravilán a jeho objekty tvoří skupina 03 – hranice tratí, dále hlavní či základní rastr pozemků plužiny (04) a dílčí či doplňkové rastry plužiny, často kolmo orientované na hlavní rastr plužiny (05). Skupina 06 je využívána pro rozlišení souvrátových mezí (příček) a „poruch“ v plužině, například pro zachycení dokladů překrytí dvou různých systémů přes sebe. Z hlediska památkové hodnoty je klíčová interpretační kategorie 04, protože vyjadřuje, jaká část objektů je považována za primární součást lokace vsí. Na druhou stranu skupina 03 či 06 jsou významné spíše z hlediska analýzy hospodářského provozu. Skupina 03 ukazuje v případě dochování délky oraných pásů, např. u ZSV 3-04 Hol, 3-05 Kří, 3-03 Lážany, 2-08 Cetkov, 3-13 Německá Lhota. Kategorie 06 – souvrátové meze či příčky (např. ZSV 2-05 Javor), dokládající při správném určení orbu v rámci menších hospodářských parcel, které byly součástí větších parcel majetkových. Vysvětlení interpretačních kategorií v širším kontextu viz MALINA, Ondřej – HOLATA, Lukáš – PLZÁK, Jindřich, Možnosti srovnávací analýzy plužiny zaniklých středověkých vsí. Vypovídací hodnota vybraných

Obr. 2. Srovnání prvních sedmi vsí s plužinou vektorizovanou z dat LLS ve čtyřech systematicky zpracovaných krajích. Řazeno podle celkové délky všech mezí bez rozlišení dle míry jistoty vektorizace, nahoře celkové součty délek mezí těchto sedmi vsí podle krajů, zpracoval: autor

Nashromáždění cca 60 jednotně zpracovaných zaniklých středověkých vsí s rozzeznatelnou plužinou,⁸ dokumentovaných na základě dat leteckého laserového skenování, umožňuje postupně řešit i komplexnější přehledová témata.⁹ Pokud se soustředíme na analýzu pramenného fondu z pohledu jediné disciplíny, můžeme lépe vystihnout charakter tohoto typu míst a jejich výpovědních schopností. A dále, s přihlédnutím k aspektu památkového potenciálu ZSV, zůstává jednooborový přístup nutný minimálně na počátku, ve fázi definice problémů ochrany a souvisejícího výběru klíčových lokalit.

Poznámky k použité metodě

Z hlediska památkové péče je v první řadě zásadní otázka míry dochování a vypovídací schopnost každé lokality. Předkládaný text vychází z dlouhodobé práce na evidenci plužin zaniklých středověkých vsí, započaté ještě na katedře archeologie FF ZČU a následně rozvíjené v rámci různých projektů, především však DKRVO Archeologie v letech 2015–2022. Výběr lokalit s dobře dochovanou plužinou nebo alespoň intravilánem se postupně soustředil na čtyři kraje – Karlovarský, Plzeňský, Středočeský a Ústecký (obr. 1, 2). Při zaměření na každý kraj byla procházena evidence Státního archeologického seznamu (SAS) na úrovni jednotlivých polygonů, lokalizace ze soupisových prací

lokalit a role digitálního modelu reliéfu z dat leteckého laserového skenování, *Musaica Archaeologica*, 2021, č. 1–2, s. 183–185. Kódy lokalit (např. 3-04) jsou tvořeny přírůstkově číslem kraje a číslem vsi a slouží jako jednoznačné identifikátory autorem zpracovaných lokalit, protože jejich běžné názvy mají velmi často několik variant. V otázce interpretace struktury intravilánů se samozřejmě nabízí srovnání s žijícími vesnicemi. V nedávné době zde přibyla poměrně zásadní publikace: ŠKABRADA, Jiří, *Nástin vývoje vesnických půdorysů a plužin v Čechách. K výpovědní schopnosti map stabilního katastru*, Brno 2022. Konfrontace map stabilního katastru se ZSV je však tématem na samostatnou studii.

8 Ve třech případech se v souboru 62 lokalit jedná o zaniklé dvory s plužinou, dva z nich však byly ještě ve středověku rozšířeny na ves.

9 Předkládanou metodu můžeme chápat i jako jednotné zpracování pramenné základny určitého typu pro další badatelskou práci.

a běžně dostupné publikované práce. Řadu cenných lokalit bylo možné zpracovat díky doporučením kolegů.¹⁰ Vytipovaná místa z krajských souborů, kde se dala očekávat zachovalá plužina, byla v GIS konfrontována s běžně přístupným DMR-5G¹¹ a archivními mapovými podklady, zejména indikačními skicami map stabilního katastru. Kromě lokalit řešených v jednotlivých letech projektu DKRVO podle krajů byly výběrově analyzovány i některé vsi z jiných regionů. Základní způsob zpracování a vizualizace dat LLS se během let projektu neměnil, podobně jako klasifikace objektů plužiny do základních kategorií podle toho, jakou měla řešená část extravilánu předpokládanou roli.¹²

Tématu zaniklých středověkých vsí se během posledních let věnovalo i několik jiných badatelů. Ve čtyřech autorovi známých případech byla v rámci analýzy vsi věnována pozornost i plužině. Protože používaná metoda vektorizace objektů z dat LLS je přes snahu o homogenizaci četným opakováním stále do jisté míry subjektivní, byla využita možnost totožného zpracování extravilánu jedné vsi dvěma autory. Ve dvou případech byla cílem práce multioborová analýza jedné zaniklé vsi, takže pozornost autorů byla směřována především na intravilán a jeho podrobné vyhodnocení (ZSV 3-18 Horní Lhotka,¹³ 3-19 Březová Lhota¹⁴). U dalších dvou míst šlo o základní průzkum, kde plužina také nebyla hlavním či jediným cílem (ZSV 2-03 Kamensko,¹⁵ 1-10 Na Pile¹⁶). Přestože cíle vektorizace byly u všech srovnávacích lokalit poněkud odlišné, ukázalo se, že podstatná část plužiny a zejména její klíčová jádrová část je ve všech případech vyhodnocena všemi autory stejně či velmi podobně (obr. 3).

Stávající evidence a ochrana

Jak již bylo zmíněno výše, předkládaná práce se soustředila v drtivé většině na již známé lokality. Z tohoto důvodu je možné se podívat i na to, jaký je stav jejich evidence v SAS, resp. jestli a jak jsou ZSV evidovány jako území s archeologickými nálezy. Dále je možné doložit jejich opomíjenost přehledem památkové ochrany.

Z 62 řešených zaniklých středověkých vsí s plužinou jich není v rámci SAS evidováno jen 12 (20 %).¹⁷ To lze považovat za poměrně dobrý výsledek, nicméně z hlediska plošného rozsahu evidence jde téměř vždy jen o intravilán vsi anebo je vymezeno jen tvrziště, pokud se zde nachází. Samotná plužina však je polygonu území s archeologickými nálezy (ÚAN) vymezena jen u pěti lokalit v Jihomoravském kraji.¹⁸ Zde jde o využití poznatků o rozsahu plužiny z prací Ervína Černého, které jsou však v rámci ČR do značné míry výjimkou.

Pokud se podíváme přímo na památkovou ochranu, je situace výrazně horší. Z 62 lokalit je jako kulturní památka chráněno jen 16 (26 %), navíc ještě ve třech případech jde pouze o kostel dochovaný jako jediný stavební pozůstatek vsi. V dalších sedmi případech

10 Za doporučení k výběru některých lokalit děkuji J. Crkalovi, V. Peksovi, J. Marounkovi, F. Prekopovi, T. Klírovi a L. Holatovi. Poděkování za zdroj informací v podobě bodové evidence vybraných lokalit ZSV patří J. Čáňmu.

11 Digitální model reliéfu 5. generace – produkt státního mapového díla.

12 MALINA, Ondřej, Hledání neviditelného. Relikty plužiny zaniklých středověkých vsí a možnosti jejich detekce a interpretace na datech LLS, *Zprávy památkové péče*, 2015, roč. 75, č. 6, s. 513–520; MALINA, O. – HOLATA, L. – PLZÁK, J., Možnosti srovnávací analýzy, s. 177–196.

13 KLÍR, Tomáš – KYPTA, Jan – MAROUNEK, Jiří, Zaniklá středověká ves Horní Lhotka u Kouřimí, *Památky středních Čech*, 2022, roč. 36, č. 2, s. 1–12.

14 ŠULISTA, Vojtěch – PREUSZ, Michal, Zaniklá ves Březová Lhota u Berouna, *Archaeologia historica*, 2022, roč. 47, č. 1, s. 254.

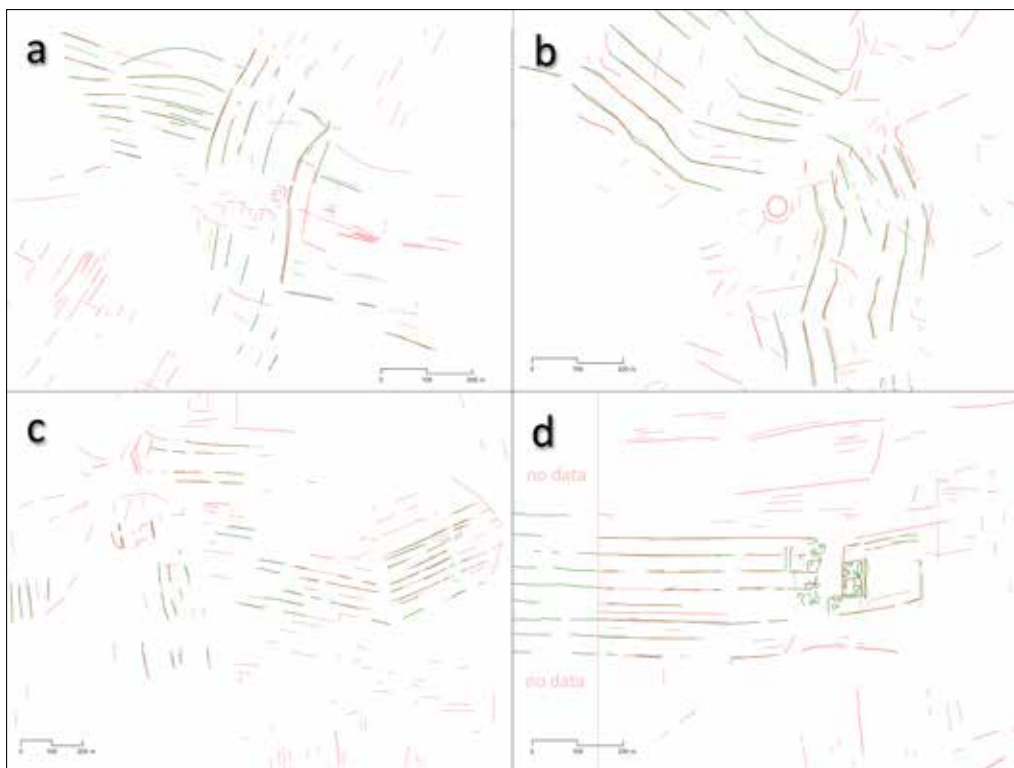
15 HOLATA, Lukáš, Zaniklá ves Kamenice, in: *Středověká krajina na střední Úslavě I.*, VAŘEKA, Petr – ROŽMBERSKÝ, Petr a kol. (edd.), Plzeň 2009, s. 111–142.

16 PREKOP, Filip – CRKAL, Jiří – ČERNÝ, David – KRIŠTUF, Petr – PEKSA, Vojtěch, Nová zjištění průzkumu zakázané krajiny Doupovských hor – zaniklé středověké vesnice, *Archaeologia historica*, 2021, roč. 46, č. 1, s. 27–55.

17 Dvě vsi jsou evidovány bez názvu a dále je evidence názvů značně rozkolísaná (ZSV, ZSO, zaniklá středověká osada, zaniklá ves), takže není možné vybrat ze SAS jen lokality typu ZSV jinak než ručně po jedné. Většinou jde o polygonu ÚAN I., jen ve třech případech (z 62) ÚAN II. V šesti případech má polygonové vymezení intravilánu špatnou polohu nebo pokrývá jen jeho malou část, typicky tvrziště.

18 Viz pozn. 2.

Obr. 3. Srovnání vektorizace jedné vsi autorem textu a dále různými autory – ZSV 3-18 Horní Lhotka (a, J. Marounek), ZSV 1-10 Na Pile (b, F. Prekop), ZSV 2-08 Cetkov (c, L. Holata), ZSV 3-19 Březová Lhota (d, V. Šulista – M. Preusz). Zelené linie výše uvedení autoři, červené O. Malina, zpracoval: autor

ze zmíněných 16 je chráněno jen tvrziště. Jakoukoli památkovou ochranu tak postrádají i lokality s mimořádně dochovaným intravilánem, jako je ZSV 3-04 Hol/Žák nebo zaniklá ves se dvěma dobře dochovanými tvrzišti 3-07 Čelčice.¹⁹ A samozřejmě chybí mnoho vsí s velmi dobře dochovanou plužinou. Na druhou stranu jsou jako kulturní památka evidovány zaniklé vsi jako 2-06 Cháchov, kde jsou plužina i intravilán dochovány jen velmi málo.

Výše uvedený stav oficiální evidence a ochrany je historický a logický důsledek faktu, že mnoho zaniklých vsí je sice dlouhodobě známo z písemných pramenů a staršího bádání, ale jejich lokalizace jsou často opřené o stavební či výrazné terénní relikt (kostel, tvrziště). Evidovány a lokalizovány jsou tak tradičně spíše ty vesnice, kde jsou v terénu dochovány výrazné relikt intravilánu, respektive tvrziště. Nejlépe a takřka příkladně je z hlediska SAS/ÚAN evidována plužina u pěti řešených vsí na Drahanské vrchovině, která však zároveň patří k těm hůře dochovaným.²⁰

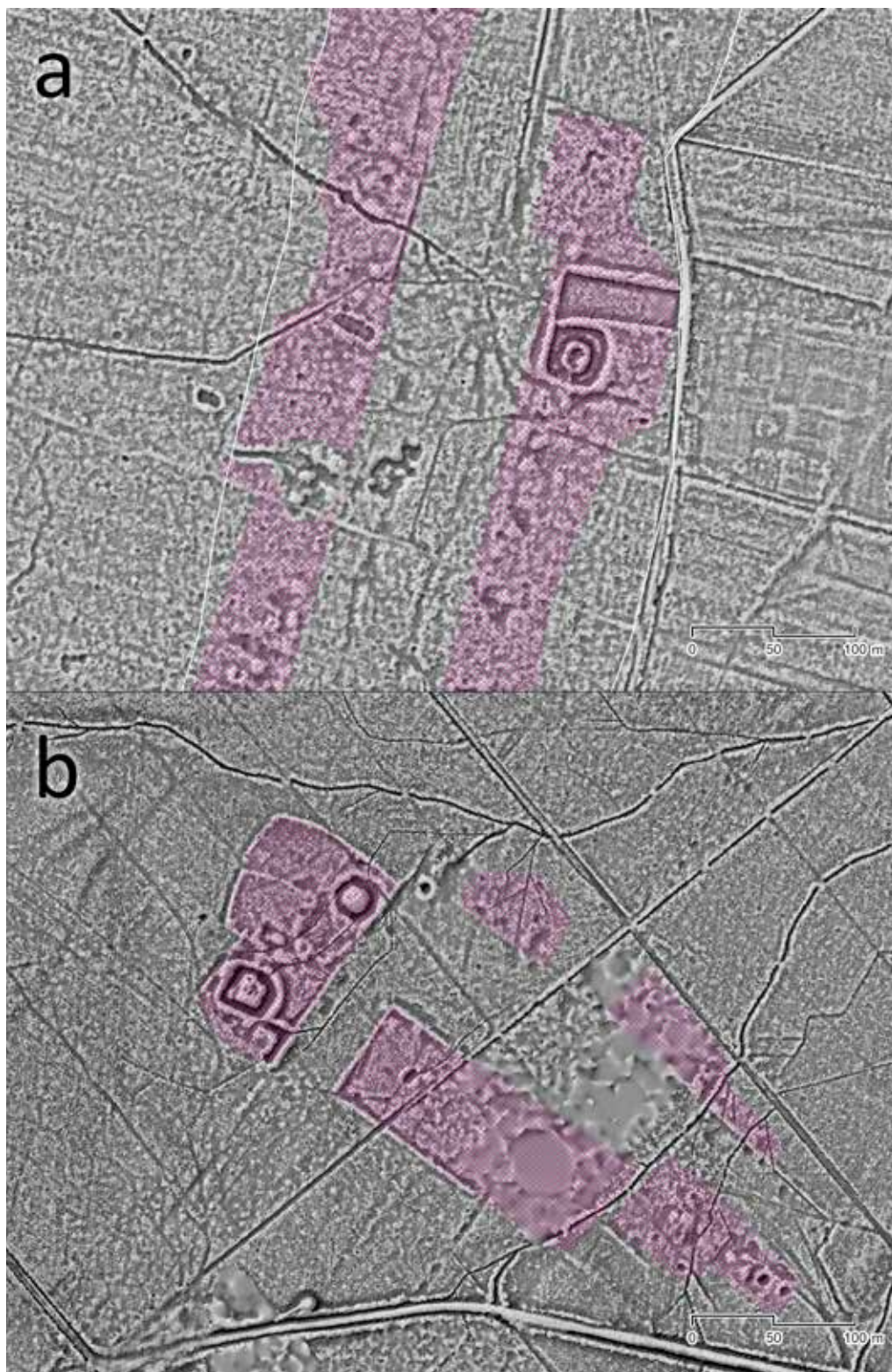
Výše uvedená konstatování je možné shrnout, že jak evidence SAS, tak i památková ochrana zatím nereflektují fakt, že zásadní součástí zaniklých středověkých vsí je i jejich extravilán. Data LLS dosud pravděpodobně nebyla v tomto směru využita k upřesnění rozsahu těchto opomíjených, ale o to více ohrožených památek.

Zdá se navíc, že evidence v rámci SAS i památková ochrana se liší napříč kraji.²¹ Zatímco v Plzeňském a Středočeském je evidence SAS poměrně hustá a i památkovou

¹⁹ Viz KLÍR, T. – KYPTA, J. – MALINA, O. – MAROUNEK, J., Dvě zaniklé středověké vesnice, s. 33–35.

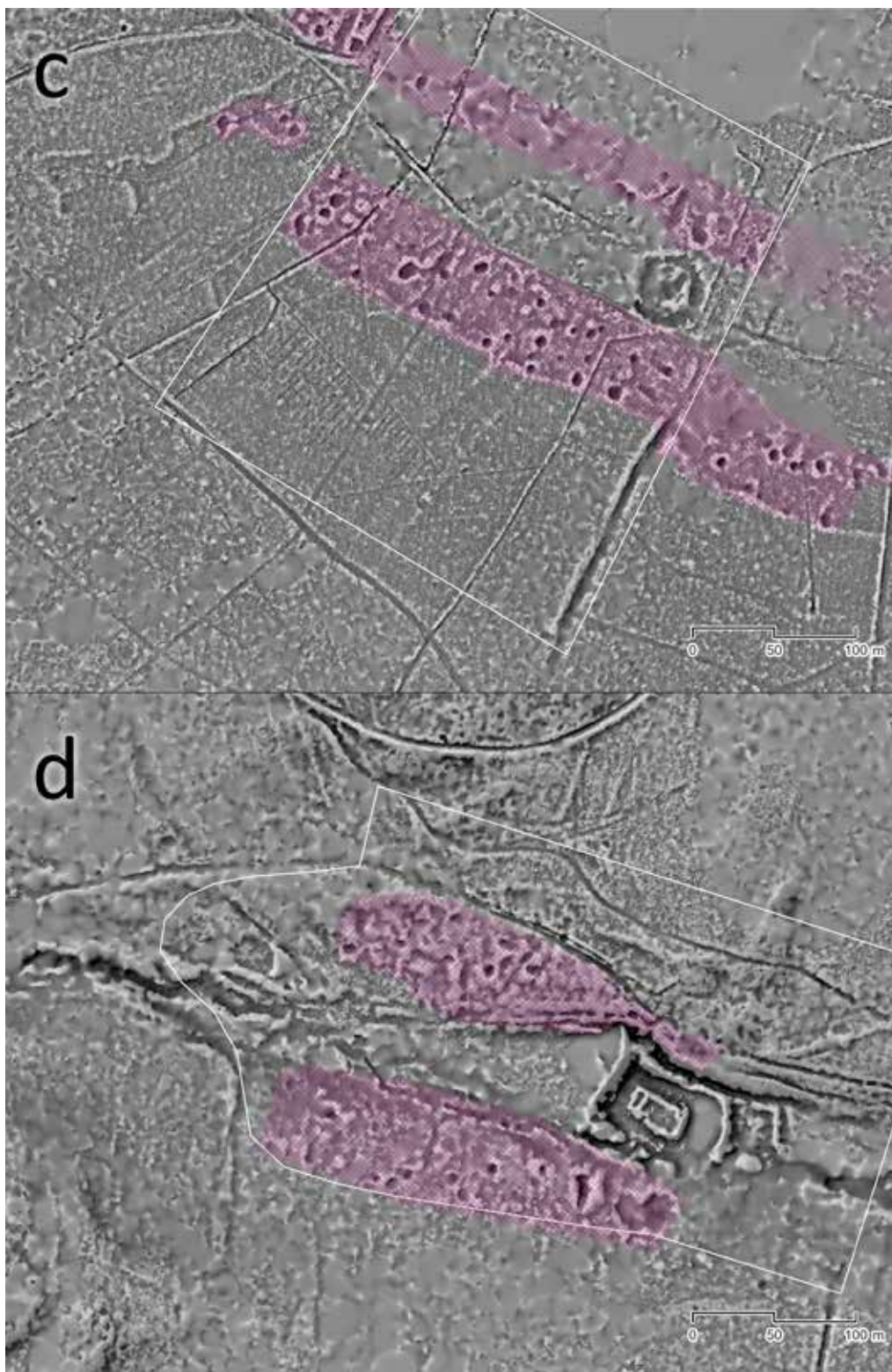
²⁰ Plužina ZSV 6-01 Novošice je spíše středně dochována, ale byla nedávno poničena intenzivní lesnickou činností. HOLATA Lukáš, ústní sdělení, léto 2022. Plužina u ZSV 6-03 Přivýšiny, 6-04 Holíkova a 6-02 Valkounova patří rovněž k těm hůře dochovaným.

²¹ Situace ale není zcela srovnatelná, v Karlovarském kraji bylo zpracováno 12 lokalit, v Plzeňském 22, ve Středočeském 19 a v Ústeckém pouze 8.

Obr. 4 a-b. Vztah tvrzišť, intravilánů ZSV a evidence v SAS (bílá linie). Příklad integrace plochy tvrziště do zástavby: ZSV 3-05 Kří (a), ZSV 3-07 Čelčice (b), zpracoval: autor

Obr. 4 c-d. Příklad tvrziště na návsi: ZSV 2-04 Kokot (c), ZSV 2-09 Rovný (d), zpracoval: autor

ochranu má hned několik lokalit, horší je situace v Karlovarském kraji, kde má SAS téměř kompletní pokrytí řešených vsí, ale v zásadě všechny jsou bez ochrany. Nejhorší je situace v Ústeckém kraji, kde bylo zpracováno devět lokalit, z nichž je v SAS uvedena jediná a památkovou ochranu nemá žádná. I v tomto regionu se však nachází velmi cenné a dosud neevidované a nechráněné lokality, např. ZSV 4-03 Záhoří.

Nástin typologie dokumentovaných vsí a jejich součástí z hlediska dochování

Takřka každá lokalita, pokud je správně lokalizována a nebyla z větší části zničena erozí nebo lesním hospodářstvím, je archeologickou památkou. Čitelnost terénního reliéfu pouhým povrchovým průzkumem je zásadní výhodou, protože obvykle umožňuje rozeznat základní součásti vsi (zástavba, náves, plužina) relativně rychle a často i přesně a již v této fázi poznání řešit i relativně sofistikované výzkumné otázky. Z těchto důvodů je rozlišitelnost terénního reliéfu tematizována již od raných fází zájmu o středověké osídlení.²² Druhý důvod, proč vyčlenit lokality s opuštěnou (reliktní), avšak v reliéfu čitelnou plužinou do zvláštní skupiny, je míra jejich ohrožení ze strany lesního hospodářství. Archeologické situace dochované již jen jako podpovrchové relikty jsou méně ohrožené lesní technikou.

Jak vyplývá z výše uvedeného jednoduchého přehledu evidence a ochrany ZSV, jsou jednoznačně a v obou případech lépe podchyceny lokality s dochovaným stavebním či terénním solitérem – kostelem či tvrzištěm. Abychom však mohli skutečně docenit a lépe evidovat charakter obou typů památek, je v případě vsí klíčové znát jejich sídelní kontext. Tedy to, jaká byla souvislost tvrziště/kostela se vsí, zda můžeme rozeznat náves, na které stály/stojí, nebo jestli jsme vůbec schopni vidět vztah těchto objektů k jádrům vsí. Samotná tvrziště mají k intravilánům velmi pestrý vztah, ani jejich přítomnost však nezaručuje zachycení lokality v SAS či dokonce památkovou ochranu, jak dokládá například ves 3-07 Čelčice. Z badatelského hlediska se dá zároveň říci, že tvrziště zvyšuje výpovědní hodnotu vsí, protože na těchto místech je možné lépe řešit otázky sociální stratifikace, zejména pokud máme k dispozici větší soubor lokalit.

Z hlediska evidence je důvodem k pozornosti moment, kdy má cenu tvrziště chápat jako samostatnou jednotku. Přechod mezi „významnou“ zemědělskou usedlostí, odlišující se od svých sousedů jen prostřednictvím movitých nálezů, a morfologicky výrazným tvrzištěm (tvrzí) mohl být během vývoje velmi plynulý.²³ Na příkladu tvrzišť je proto možné dobře a v detailu ilustrovat pestrost situací, které jsou plošnou evidencí či ochranou dosud zajištěny do jisté míry náhodně. I pouhou revizí dat LLS vidíme poměrně širokou škálu vztahu tvrze a vsi (obr. 4 a–i). Přehled můžeme zahájit situací, kdy máme tendenci chápat tvrziště již jako samostatnou morfologickou entitu, ale přitom ji zároveň vidíme jako pevnou součást struktury intravilánu. Patří sem například ZSV 3-05 Kří a ZSV 3-07 Čelčice s dvojicí tvrzišť (obr. 4 a–b). V obou případech je jasné, že tvrziště muselo být chronologicky současné s intravilánem, nebo mohlo vzniknout druhotně, ale pozemková struktura intravilánu musela být ještě funkční. Prostorově výraznější krok k emancipaci panského sídla na zástavbě usedlostí představují tvrziště stojící samostatně na návsi, např. ZSV 2-04 Kokot nebo 2-09 Rovný (obr. 4 c–d). Nejistou, ale ilustrativní možností je ZSV 3-21 Újezdec (obr. 4 e), kde rozsah intravilánu spíše jen tušíme z celkové konfigurace terénu a několika málo linií a ZSV 1-10 Na Pile (obr. 4 f), kde je sice dobře zřetelná plužina a její ukončení v návěsním prostoru, ale opět neznáme přesnou linii vymezující případnou náves, protože ta ani nemusela být nikdy fixována. V případě Újezdce se navíc z hlediska lepšího dochování tvrziště zdá, že tvrz zde o nějakou dobu přežila samotnou ves. Poslední možnost, snad i z hlediska chronologie, ukazují tvrziště

22 SMETÁNKA, Zdeněk – KLÁPŠTĚ, Jan, Geodeticko-topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokostecku, *Památky archeologické*, 1981, roč. 72, s. 416–458; ČERNÝ, E., *Výsledky výzkumu*, s. 11–13.

23 Srov. SOKOL, Petr – KASL, Filip, Zaniklá ves u Zábělé (okr. Plzeň-město). Využití leteckého laserového skenování pro rekonstrukci středověké kulturní krajiny, *Archeologie západních Čech*, 2017, č. 12, s. 135.

ležící zcela mimo intravilány (ZSV 2-05 Javor, obr. 4 g) nebo dokonce ignorující schéma plužiny (ZSV 3-16 Smrk, obr. 4 h).

Druhým hlediskem, které do jisté míry zvyšuje šanci na zachycení lokality v oficiální evidenci, je dobře dochovaný intravilán. Jedním z ikonických reprezentantů středověkého osídlení a zároveň příkladnou ukázkou tohoto typu je zaniklá ves 3-11 Svídna.²⁴ Její výborně zachovalé jádro je dobře čitelné pouhým povrchovým průzkumem, takže ves si v 80. letech vysloužila monografii Z. Smetánky nebo v nedávné době kapitolu v *Archeologickém atlasu ČR*.²⁵ Podobně dobře zachovalých lokalit je však více, ve stejné oblasti s hojným využitím kamene pro základy staveb například 3-13 Německá Lhota.²⁶ Do skupiny s výborně dochovanými intravilány však patří i 4-03 Záhoří v Ústeckém kraji nebo 3-19 Březová Lhota nedaleko Berouna, které však zatím nemají ani záznam ve Státním archeologickém seznamu, natož nějakou formu ochrany.

Pokud chápeme ZSV jako klíčový pramen pro výzkum středověkého osídlení, je velmi důležitá přímá návaznost plužiny na intravilán. Vidíme-li, jakým způsobem plužina na intravilán navazuje, můžeme soudit na společný či rozdílný vývoj. Během sídelní historie se stávalo, že byla plužina reorganizována nezávisle na jádru vsi a dnes tak již (například u velké části dodnes žijících vsí) na intravilán přímo nenavazuje.²⁷ Řada sídelních typů má navíc absenci přímé vazby plužina–intravilán od počátku.²⁸ Pokud však vezmeme v potaz jednu z hlavních výhod zaniklých středověkých vsí, tedy to, že do značné míry konzervují původní lokační schéma, je pro nás každá lokalita s jasnou vazbou usedlostí na jejich pozemky velmi cenná. Většinou se v tomto případě opět jedná o vsi s dobře dochovanými intravilány.

V případě analýzy vsí z dat LLS se nezřídka stává, že rozsah návsi nebo dokonce celého intravilánu odvozujeme jen nepřímou z návaznosti liniových objektů parcelace plužiny anebo z centrální pozice, protože jasné vymezení lineárními objekty postrádáme. Týká se to například ZSV 1-01 Schwarzenbach,²⁹ ZSV 3-02 Kozojedy v Zahrádkách, ZSV 3-14 Hájek či ZSV 1-07 Číhaná (obr. 5 f i.). V těchto případech používáme termín návěsí prostor, tj. centrální místo, které z topografického hlediska odpovídá návsi, ale jako náves nemuselo či ani nemohlo, například kvůli velké členitosti povrchu nebo podmačení, nikdy sloužit.³⁰

Dobrá rozlišitelnost přímé návaznosti plužiny na intravilán je a pravděpodobně vždy bude výsadou jen nemnoha lokalit. Proto je důležité, že při komplexním zpracování extravilánu s větším záběrem je možné v některých případech s velkou mírou pravděpodobnosti přisoudit dané vsi i tu plužinu, kde přímá návaznost na intravilán chybí. Pro účel tohoto textu je označována jako plužina ztotožnitelná s danou vsí (2-19 Újezd u Karlíka, obr. 5 d). Pro její definici je však již nutná poněkud odlišná strategie, než jaká vede k dostačující evidenci předchozího typu – vsí s přímou návazností plužiny na intravilán.

Měřítka záběru a související možnosti evidence v příkladech

V zásadě jsou možné dva základní prospekční přístupy. Buď se soustředíme na jednu předem známou lokalitu a k ní v jejím okolí doplníme tu část plužiny, která jí s větší či

24 SMETÁNKA, Zdeněk, *Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna*, Praha 1988.

25 KUNA, Martin (ed.), *Archeologický atlas Čech. Vybrané památky od pravěku do 20. století*, Praha 2014. Zde též ZSV Kří (s. 113), ZSV Ostrov (s. 138), ZSV Hol (s. 301) a ZSV Pfaffenclag (s. 352).

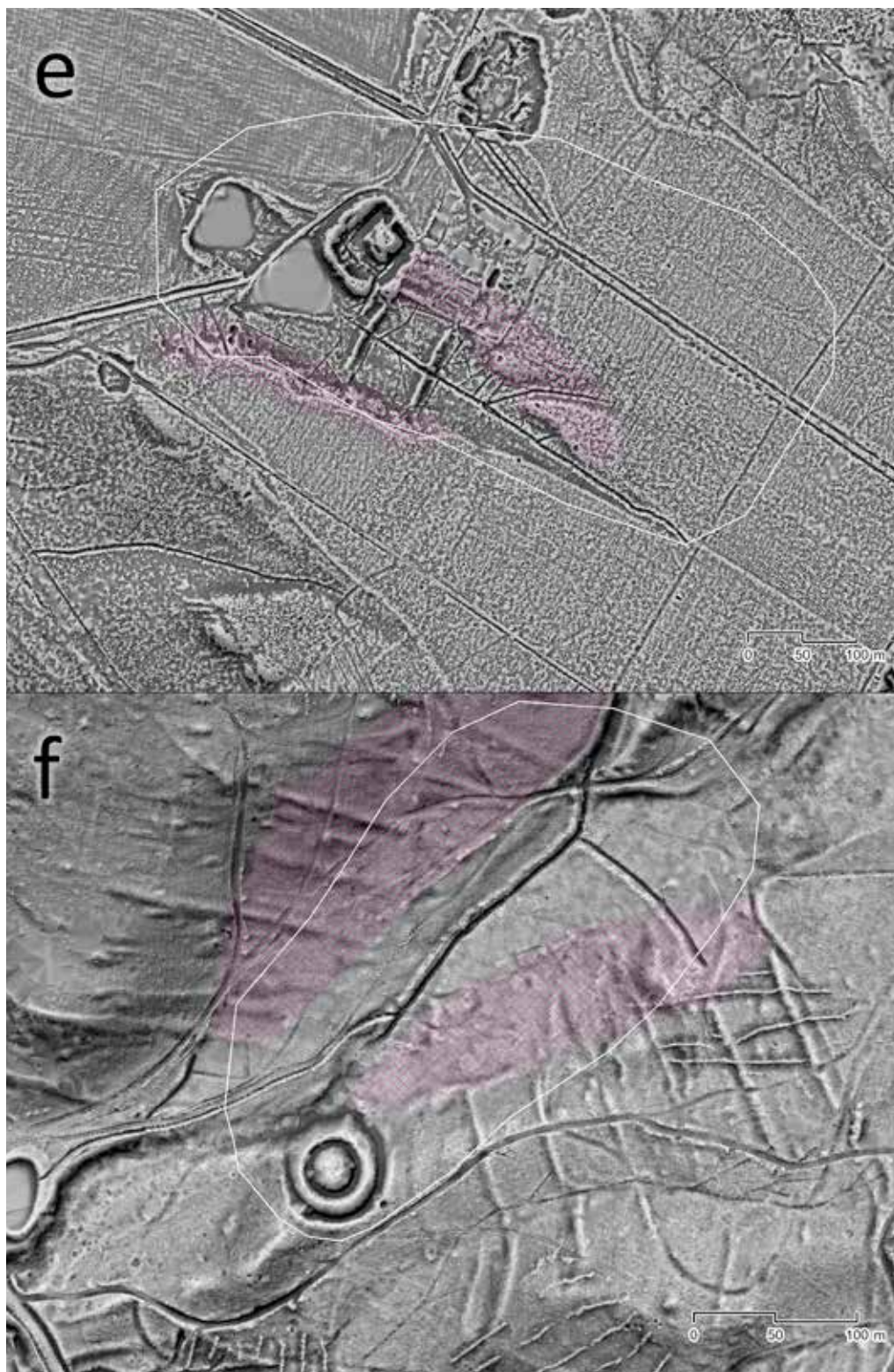
26 RICHTEROVÁ, Julie, Geodeticko-topografický průzkum na lokalitě Německá Lhota, okr. Kladno, *Archaeologia historica*, 1982, č. 7, s. 247–252.

27 Srov. diskuzi Škabráda / Pešta viz ŠKABRADA, J., *Nástin vývoje vesnických půdorysů*, s. 94–100 nebo PEŠTA, Jan, Několik poznámek ke studiu půdorysné struktury venkovských sídel na území Čech, *Průzkumy památek*, 2000, roč. 7, č. 2, s. 163.

28 ŠTĚPÁNEK, Miroslav, Plužina jako pramen dějin osídlení. (Příspěvky k dějinám osídlení 1), *Československý časopis historický*, 1967, roč. 65, č. 5, 725–746; PEŠTA, J., Několik poznámek, s. 153–168.

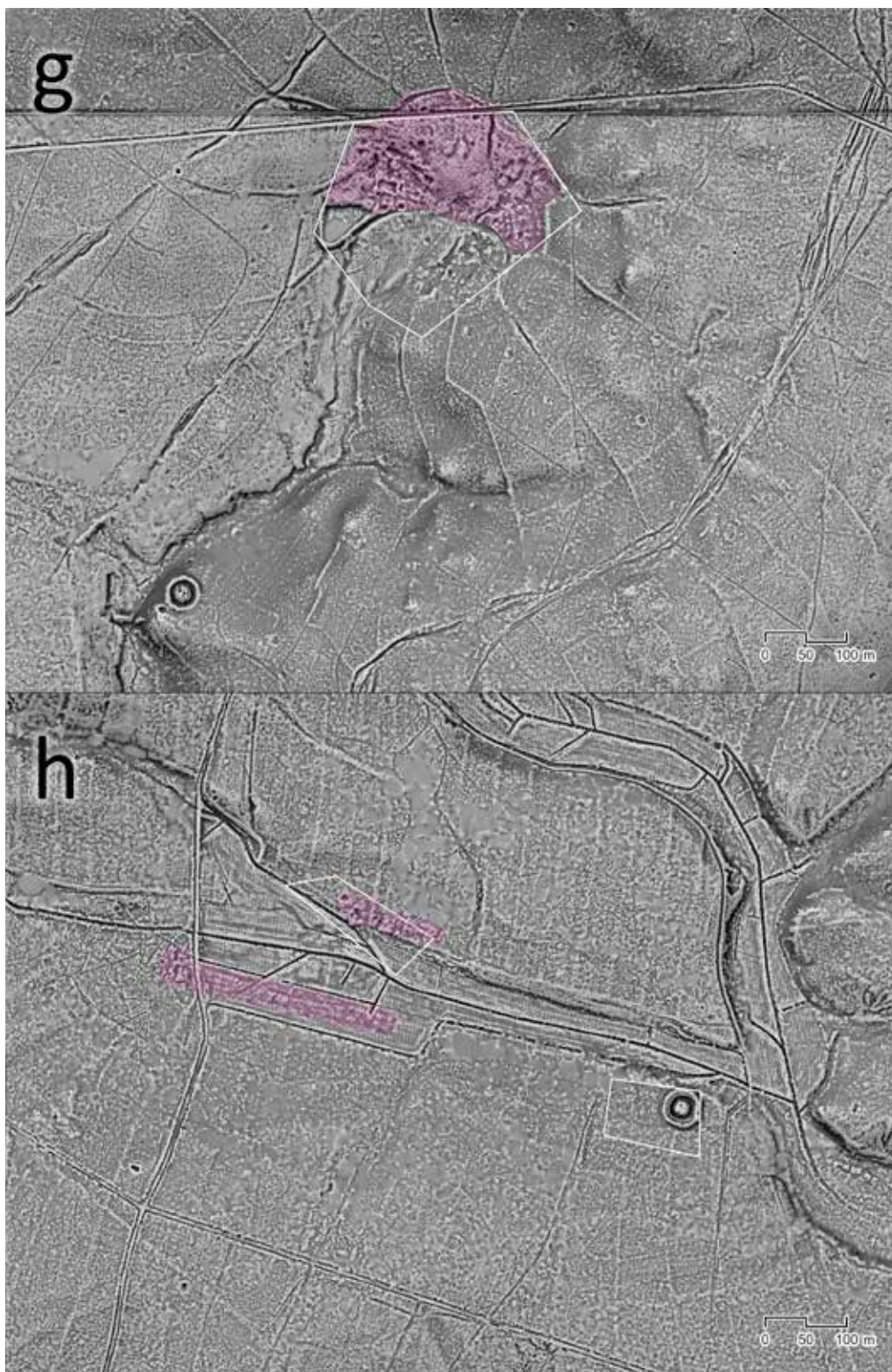
29 Na zdejší velmi špatně rozlišitelná místa usedlostí cílila práce zaměřená na analýzu fosforečnanů: KLÍR, Tomáš – KENZLER, Hauke, Srovnávací studium areálů zaniklých středověkých vesnic na základě analýz fosforečnanů. Zaniklá středověká vesnice Schwarzenbach u Chebu, *Archaeologia historica*, 2009, roč. 34, s. 657–680.

30 Plošná kategorie „intravilán předpokládaný“ v mapových výstupech.

Obr. 4 e-f. Příklad tvrziště v jádru vsi s nejasnou vazbou k zástavbě: ZSV 3-21 Újezdec (e), ZSV 1-10 Na pile (f), zpracoval: autor

Obr. 4 g-h. Příklad tvrziště mimo ves: ZSV 2-05 Javor (g), ZSV 3-16 Smrk (h), zpracoval: autor

menší pravděpodobnosti příslušela na základě přímé topografické návaznosti. Tento přístup stál i za výše uvedeným srovnáním čtyř lokalit vektorizovaných vícero autory (obr. 3) a je obecně pravděpodobně nejobvyklejší.

Metoda, která je základem tohoto textu, je založena na plošném pokrytí větších oblastí, buď celých mapových listů, kde se nachází vytipované vsi, nebo dokonce celých mikroregionů.³¹ V tomto případě není pozornost soustředěna jen na známá jádra vsí a k nim zjevně příslušné části extravilánů, ale stejně tak nás zajímají i mezilehlé prostory, které jsou někdy téměř „prázdné“, jinde však zahrnují velké plochy s reliktní plužinou, avšak bez jasné příslušnosti k nějakému intravilánu zaniklé vsi.

Vektorizace se zde týká všech částí reliktní plužiny, vymezené hranicemi vektorizované plochy. Za reliktní plužinu je považována ta, jejíž objekty evidované jako meze (konvexní linie) a příkopy (konkávní linie) oddělují parcely či plochy s dlouhodobě stejným land-use, nachází se především ve stabilních lesních porostech³² a dlouhodobě nevykazuje znaky individuálního obhospodařování ploch vymezených výše zmíněnými liniemi.

V širším prostorovém kontextu je pak lépe možné jak přiřadit řešené vsi všechnu rozeznatelnou plužinu, která k ní na základě topografie pravděpodobně patří, tak i naznačit oblasti, kde zatím postrádáme sídlení jádro. Může se jednat například o dosud nelokalizovaný intravilán jiné zaniklé vsi, než jakou jsme znali na počátku. Dále je pak možné při tomto přístupu vymezit i části plužiny patřící k dosud žijícím vsím, které však byly v minulosti opuštěny nikoli z důvodu zániku vsi, ale protože jejich obhospodařování už nebylo ekonomicky výhodné nebo reálné z hlediska dostupných pracovních sil.

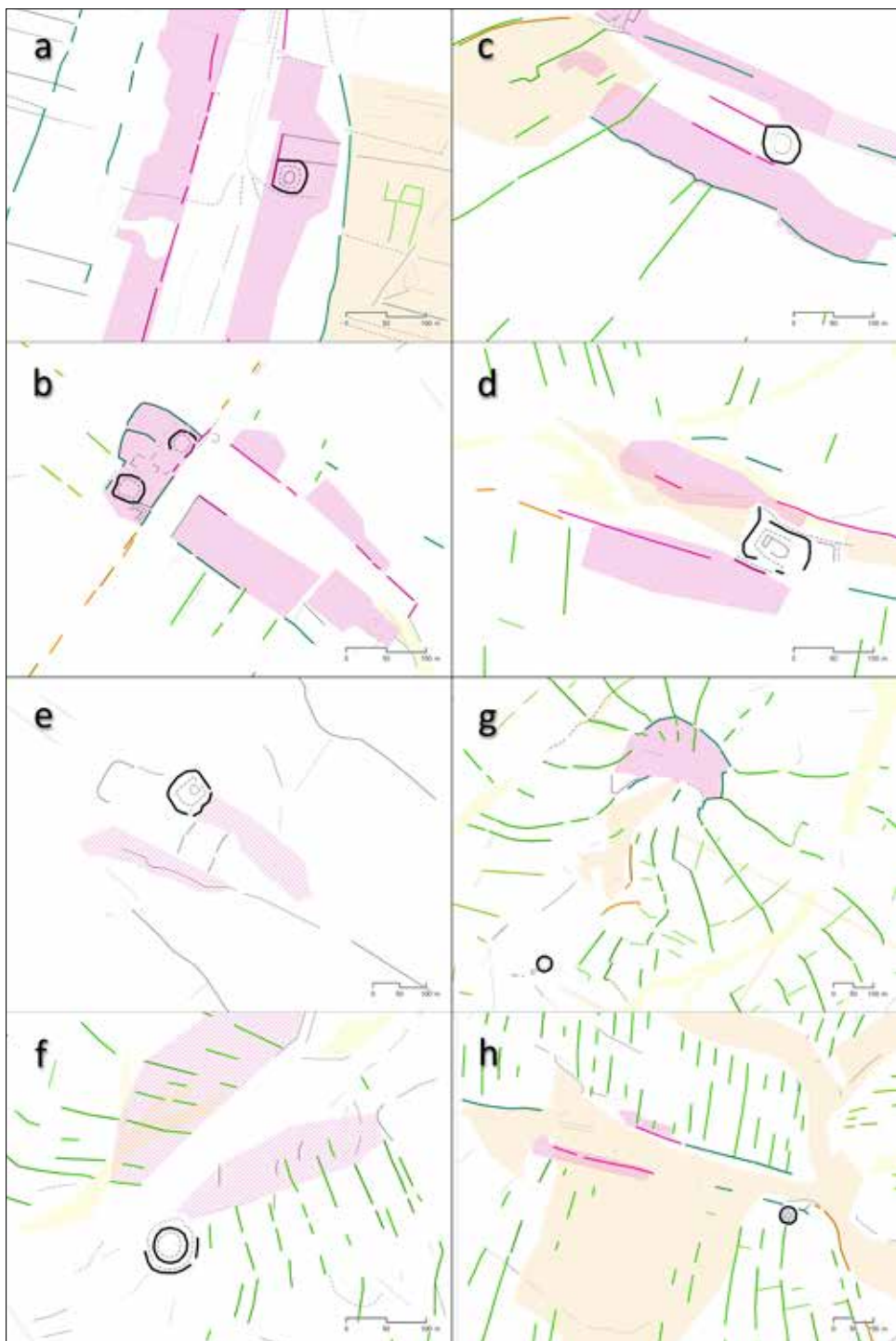
Srovnávací možnosti širšího měřítka lze ilustrovat v první řadě pestrostí dochování vsí z hlediska topografie i již diskutované situace sídel drobné nobility. V prostoru ZSV 3-11 Svidna (obr. 5 a I.) a ZSV 3-12 Ostrov (obr. 5 a II.)³³ je možné ukázat jak výborně dochovanou Svidnu s přímo navazující plužinou, tak i v severní části záběru sice rovněž dobře dochovaný extravilán, ale bez vazby na jádro vsi. Jeho vypovídací hodnota je tak problematická, navíc samotné tvrziště se svou ostrožnou polohou se kontextu vsi již značně vymyká. Podobná situace je u tvrziště ZSV Humniště (obr. 5 a III.). Mezilehlý prostor sice také vykazuje reliktní plužinu, její vyhodnocení i hodnota jsou však bez prokázané vazby na sídelní jádro problematické. Výraznou roli drobných sídel můžeme předpokládat i v sídelním komplexu 2-14 Horní / Dolní Nestajov (též Neslívý, obr. 5 b). V Horních Neslívích (I.) je patrný intravilán i k němu snad příslušná plužina, v Dolních (II.) však zřetelný intravilán postrádáme. Plužina zde však zjevně měla spíše blokový charakter. V jižní části areálu se nachází i hrad Lopata (obr. 5 b III.). Blízko ležící 2-05 Javor (obr. 5 b IV.) je jednou ze vzácných ukázek radiální plužiny, která je u ZSV spíše neobvyklá. Výjimečně dochované jsou zde i souvrátové meze či příčky, ukazující na vnitřní dělení majetkových parcel. Zdejší tvrziště je pak nápadné svou odlehlostí.

To, že širší záběr má význam i u jednotlivě dochovaných vsí, je možné ukázat například u ZSV 2-04 Kokot (obr. 5 c I.), kde lze díky většímu pohledu na celý lesní díl poměrně dobře rozlišit plužinu související s původní lokací vsi od reliktní plužiny, kde je pravděpodobná vazba na okolní sídla (obr. 5 c II., podobně ZSV 1-09 Na Mlýnském potoce, obr. 5 f IV.). U této vsi je také pozoruhodné přežívání jedné usedlosti a příslušného záhumenicového pásu ještě v pozdním novověku, jak ukazuje mapa stabilního katastru. Patrně proto jsou i meze tohoto pásu o něco lépe dochovány než meze pásů sousedních. ZSV 2-04 Kokot

31 Jako příklad lze uvést grant Hospodářské dvory klášterů a krajinný impakt cisterciáckých velkostatků: krajinně archeologická a historicko-ekologická studie kláštera v Plasech (řešitel L. Ferenczi), kde bylo systematicky zpracováno území v zázemí plaského kláštera o rozsahu cca 200 km², resp. 40 listů SM5, které jsou základní distribuční jednotkou používaných dat LLS po robustní filtraci (L-n).

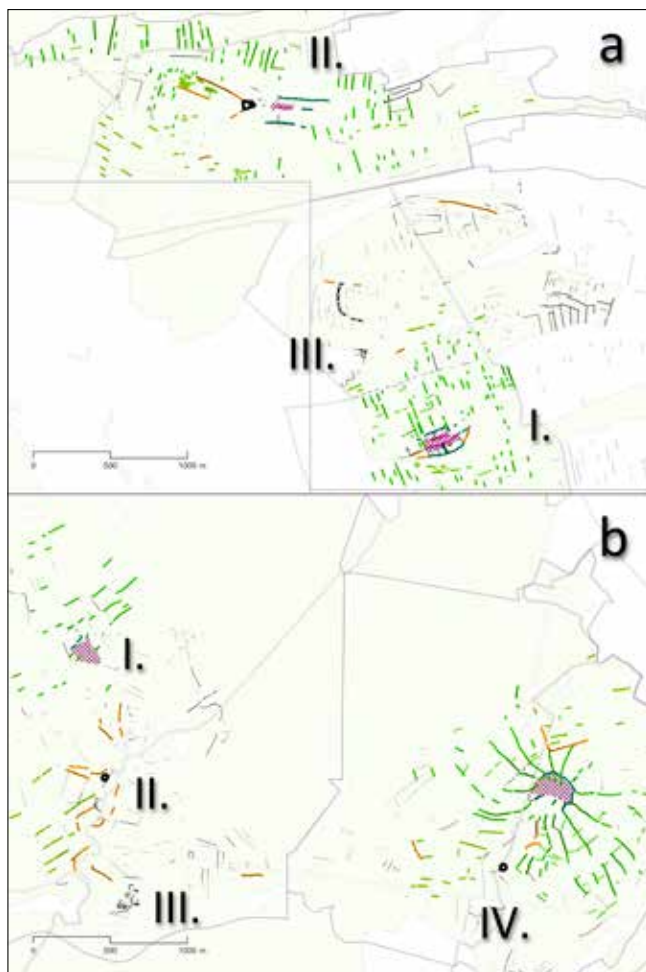
32 Pojem dlouhodobost, respektive stabilita lesních porostů, je zde odvozován z jednoduchého srovnání vývoje využití ploch zobrazeného mapou stabilního katastru a současností. V rámci vektorizace ploch představují polygony nelesní plochy (především zástavba, zahrada, pole, louka, podmáčená louka, cesty a úhor) zvláštní evidovanou kategorií, protože druhotné využívání ploch ZSV v novověku bylo častým jevem.

33 Resp. také ZSV Hlína a ZSV Humniště (obě evidované v SAS). Tyto dvě ZSV nebyly zpracovány z důvodu absence dochované ztotožnitelné plužiny.

Obr. 4 i. Interpretační schémata pro obr. 4 a – 4 h. Tmavší fialovou šrafovou vymezena plocha intravilánu, světlejší plochy předpokládaného intravilánu. Fialové linie vymezení návsi (kategorie 01), modrozelená hranice intravilánu a jeho vnitřní dělení (02), světle hnědá hranice trati (03), tmavě zelená hlavní rastr plužiny (04), světle zelená dílčí rastry plužiny (05) a souvratové meze (06). Tučnou černou čarou vymezen obvod tvrzště. Černé čáry vektorizovaná reliktní plužina (meze – plná čára, příkopy – přerušovaná). Světle okrové plochy úvozy a nelesní plochy z map stabilního katastru, podkladová data: LLS ČÚZK Praha, Milan Geoservice, SAS NPÚ, zpracoval: autor

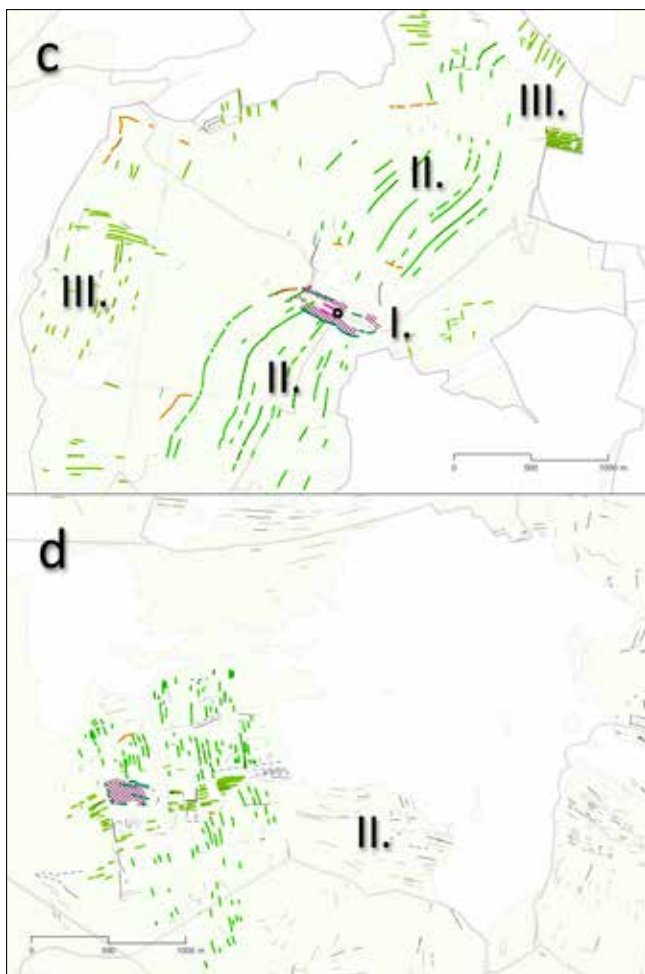

Obr. 5 a-b. Vztah tvrzišť a extravilánů, a – okolí ZSV 3-11 Svidna (I.) a 3-12 Ostrov (II.). Za pozornost stojí i jasná návaznost plužiny na intravilán u Svidny a naopak absence téhož u ZSV 3-12 Ostrov. ZSV Humniště (III.) a Hlína jsou bez rozeznatelné plužiny. Interpretace barevných linií viz obr. 4 i. Světle zelené plochy současného lesa, silnou šedou čarou hranice katastrů, fialovou přerušovanou hranice vektorizované plochy, platí pro obr. 5 a – 5 f. Vztah tvrzišť a extravilánů, b – v okolí ZSV 2-14 Horní (I.) a Dolní (II.) Neslívky (Nestajov) a ZSV 2-05 Javor (IV.). Za pozornost stojí i jasná návaznost radiální plužiny na intravilán u Javoru, III. – poloha hradu Lopata, zpracoval: autor

také představuje příklad přímé návaznosti plužiny na intravilán, byť tato je dochována jen torzálně v jižní polovině vsi. Nicméně vzhledem k dlouhým pásům typu lesní lánové vsi je možné předpokládat, že obdobné řešení se týkalo většiny jádra plužiny. U dalšího nedalekého příkladu, lokality 2-19 Újezd (u Karlíka, obr. 5 d), je situace odlišná. Velkou část plužiny v jejím zázemí je možné přiřadit intravilánu patrnému na datech LLS, i když přímá návaznost zde chybí. Vzhledem k celkové topografii evidované plužiny zde a v okolí je nepravděpodobné, že by patřila jiné vsi.

Limity předkládaného přístupu a nejasnou příslušnost plužiny k intravilánům je možné doložit severně od plužiny ZSV 2-09 Rovný (obr. 5 e I.) v poloze 2-10 Moláč (obr. 5 e II.). Z hlediska topografie plužiny, konfigurace terénu a vzdáleností známých sídel bychom zde očekávali intravilán ZSV, v terénu mu však nic nenasvědčuje. Klíčovou otázkou zde zůstává, jaký byl vzdálenostní dosah hospodaření v raném a pozdním novověku, a protože můžeme předpokládat, že leckdy značný, je stále ve hře i varianta, že tyto „falešné intravilány“ představují jen souběh indicií a nikdy zde jádro běžné vsi nebylo. Na druhou stranu je možné, že zde existovala nějaká menší a mladší sídelní jednotka, která se v povrchu terénu a archeologických nálezech na povrchu nemusí projevat. Anebo lze připustit, že strukturu plužiny stále rozumíme jen málo a „chybějící článek“ nespočívá v sídelní struktuře, ale v metodice. Podobná situace je rozeznatelná jižně od ZSV na 1-09 Mlýnském potoce (obr. 5 f II.).

V případech okolí obou lokalit je však velmi cenná návaznost extravilánů vícero sousedících ZSV na sebe (2-08 Cetkov, obr. 5 e III. a 2-09 Rovný, ZSV 1-05 Buková a 1-07

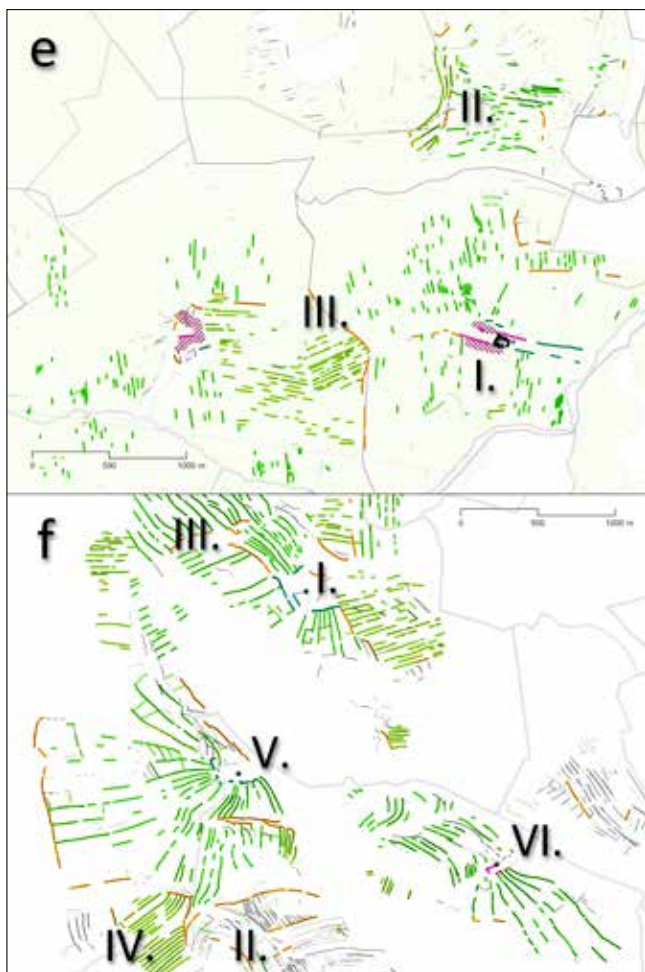
Obr. 5 c–d. c – lokalizace tvrziště na návsi ZSV 2-04 Kokot (I.), dobře rozlišitelné je jádro plužiny (II.) od dalších dílčích rastrů (III.), pravděpodobně mladších či patřících k okolním sídlům. d – jádro plužiny lze mnohde při širším záběru zpracování vztáhnout ke vsi (2-19 Újezd u Karlíka) se solidní pravděpodobností i bez jeho jasné vazby na intravilán. Reliktní plužina (II.) patří spíše ke Kaznějovu, zpracoval: autor

Číhaná (obr. 5 f III.), která je velmi významná z hlediska studia osídlení, ale u ZSV bohužel také poměrně vzácná, protože byla registrována jen na čtyřech místech (na Doupovsku, Rokycansku, Černokostelecku a Drahanské vrchovině). Tato zmíněná návaznost plužin je však také odpovědí na otázku, které oblasti jsou z hlediska jejich dochování nejceněnější.

Závěr

V případě komponované krajiny považujeme již za samozřejmost, že pozornost je věnována i zaniklým či archeologizovaným částem kompozice a tyto jsou nezřídka zahrnuty do rozsahu kulturní památky či do ochranných pásem, minimálně proto, aby nebyly negativními zásahy dotčeny například pohledové vazby. Co se týče lesní krajiny s plužinami zaniklých vsí, však zatím evidence a ochrana stále odrážejí situaci před využitím dat LLS. Nejenže postrádáme přehled o výborně dochovaných lokalitách a tím pádem i jejich adekvátní evidenci a ochranu, zároveň však u mnoha lokalit „institucionálně vidíme“ pouze jejich nejvýraznější část. Je to obdobné jako v případě zámeckých areálů, kde víme o samotné budově, ale už neřešíme zámecký park a jeho potenciální hodnoty nebo pohledové či funkční vazby na významnou architekturu v nejbližším okolí či přímo navazující hospodářský dvůr.

Výše zmíněné konstatování je logickým důsledkem technologického pokroku spíše než cíleného ignorování specifických částí kulturní krajiny. Změnami zároveň prochází i zavedené způsoby bádání v archeologické obci. Již málokterý pravidelně publikující badatel má dost času procházet rozsáhlé lesní celky, což bylo ve druhé polovině

Obr. 5 e–f. e – dobře viditelná návaznost plužiny dvou vsí je vidět u ZSV 2-08 Cetkov (III.) a 2-09 Rovný (I.), severně leží trať plužiny neznámého původu v poloze 2-10 Moláč (II.). f – Doupovsko, prostor ZSV 1-07 Číhaná (I.), 1-09 Na Mlýnském potoce (V.) a 1-08 Ořkov (VI.). Intravilány nejsou zřejmě z dat LLS, ale byla v nich doložena středověká keramika povrchoým průzkumem. V jižní části snímku je možná extravilán další dosud neznámé vsi (II.), může se však jednat i o mladší reliktní plužinu, podobně jako u trati IV., zpracoval: autor

20. století běžné. A naopak, díky datům LLS vidíme v zásadě najednou obrovské části krajiny s historií vepsanou do povrchu, kdy zároveň není možné navýšit kapacity alespoň pro její adekvátní poznání a evidenci, natožpak ochranu.

Zvolením vhodných metod je však možné relativně rychle postihnout velké množství lokalit, a co víc, především i poměrně rychle vytipovat ty nejdůležitější. To zpravidla bývají ty nejlépe dochované, předkládaný text však má za cíl upozornit na to, že vztah dochování lokalit a objektů k jejich hodnotě nemusí být vždy přímočarý. Z plošného vyhodnocení dat LLS zároveň vyplývá, že podstatná část lesních terénů je intenzivním lesním hospodařením natolik přetvořená, že zde již žádná hodnotná část reliktních plužin či jiných archeologických objektů dochovaných v reliéfu není a případná ochrana by se tak týkala jen menších ploch, pokud bereme v úvahu celkové plochy lesů.

V současné době máme tedy jedinečnou možnost vidět povrch málo známé a většinou dosud nechráněné lesní krajiny tak, jako nikdo před námi. Je to příležitost, o které se generacím badatelů – našich předchůdců – ani nesnilo. Současné lesní technologie však také nabízí bezprecedentní možnosti. Záleží i na nás, kdo v tomto „přízemním“ konfliktu zvítězí.

Poděkování: Článek vznikl v rámci spolupráce na projektech *Zranitelné nebo odolné? Poznání odevy středověkých venkovských komunit na environmentální stres* (GAČR 22-23889S), řešitel L. Holata, a *Monastic manors and the landscape impact of Cistercian estate management: A landscape archaeological and historical ecological study on Plasy Abbey* (GAČR 21-25061S), řešitel L. Ferenczi.

Summary

Currently, the very topical issue of the threat to archaeological sites located in forests forces the conservation authorities to pay attention to those topics that previously could not be addressed due to the unavailability of necessary data. However, it is now possible to view whole areas that have not been explored before thanks to technological advances. This includes the field systems of vanished medieval villages in forest areas. These are one of the main sources of findings about the history of settlement, thanks to the preservation of older layout patterns, without being significantly influenced by younger developments.

The overview of the relative positions of the fortresses in relation to the urban areas already shows, that, in case of the extinct medieval village, we can see all the traditional ways of locating small settlements of the nobility that were formed in the village environment, from fortresses integrated within the village farmstead buildings, through solitary ones in the village square or in the village green, to those that from the beginning were located outside the village cores. A comparison of about sixty sites shows that the registration of the entirety of these former settlements in the State Archaeological List (80%), and possibly also the heritage protection (26%), are almost always related only to significant building or terrain solitaires, especially fortresses, or the nowadays freestanding church. Due to the different links of the fortresses to the church,

the coverage of the extinct medieval villages by both the register and the heritage protection is thus largely random.

The topic of vanished medieval villages is currently being addressed by a number of researchers, but in terms of the field systems, as a rule, the focus on one particular village and its thorough research prevails. In the broader scope of the treatment, on which the present method is based, it is possible to better assess the state of preservation, the affiliation to the individual villages under study and the significance of the registered field system. It is possible, for example, to better distinguish the core of the field system, which must have been formed with the location of the village, from the younger parts of the non-urban area, which may have been added later or even belong to sites of this type unknown today. A frequent possibility is also a relict plain belonging to a village that still exists today, but which was (typically) abandoned in the younger modern period and may now act as the non-urban area of a defunct settlement. The significance of the surviving field system is assessed on two levels, a broader research level and a narrower conservation level. Attention is also paid to certain specifics of the description of the sites of vanished medieval villages, which result from the dominant use of airborne laser scanning data. The first concerns the definition of a village and a village space and the difference between the two terms.

Seznam pramenů a literatury

Literatura a vydané prameny

ČERNÝ, Ervín, *Výsledky výzkumu zaniklých středověkých osad a jejich plužin.*

Historicko-geografická studie v regionu Dražanské vrchoviny, Brno 1992.

GOJDA, Martin – JOHN, Jan (edd.), *Archeologie a letecké laserové skenování krajiny*, Plzeň 2013.

HOLATA, Lukáš, Zaniklá ves Kamenice, in: *Středověká krajina na střední Úslavě I.*, VÁŘKA, Petr – ROŽMBERSKÝ, Petr a kol. (edd.), Plzeň 2009, s. 111–142.

HORÁK, Jan – JANOVSKEJ, Martin – KLÍR, Tomáš – MALINA, Ondřej – FERENCZI, Laszlo, Multivariate analysis reveals spatial variability of soil geochemical signals in the area of a medieval manorial farm, *Catena*, 2023, č. 220, dostupné online: <https://doi.org/10.1016/j.catena.2022.106726> [15. 03. 2023].

KOLOMAZNÍČEK, Václav, *Panství pánů z Holštejna z pohledu archeologie. Svědectví zaniklých středověkých vesnic*, Olomouc 2021.

KLÍR, Tomáš – KENZLER, Hauke, Srovnávací studium areálů zaniklých středověkých vesnic na základě analýz fosforečnanů. Zaniklá středověká vesnice Schwarzenbach u Chebu, *Archaeologia historica*, 2009, roč. 34, s. 657–680.

KLÍR, Tomáš, Zaniklé středověké vsi ve výzkumném záměru Ústavu pro archeologii Univerzity Karlovy v Praze. Zaniklý Spindelbach (Krušné hory), Kří a Hol (střední Čechy), in: *Wies zaginiona. Stan i perspektywy badań, Monografie i materiały*, NOCUN, Przemysław – FOKT, Krzysztof – PRZYBIŁA-DUMIN, Agnieszka (edd.), Chorzów 2016, s. 17–58.

KLÍR, Tomáš – JANOVSKEJ, Martin – MALINA, Ondřej – HORÁK, Jan, Zaniklá středověká ves Hol a její plužina, *Natura Pragensis*, 2018, č. 24, s. 19–30.

KLÍR, Tomáš – KYPTA, Jan – MALINA, Ondřej – MAROUNEK, Jiří, Dvě zaniklé středověké vesnice na rozhraní Nymburska a Jičínska, *Památky středních Čech*, 2021, roč. 35, č. 2, s. 28–46.

KLÍR, Tomáš – KYPTA, Jan – MAROUNEK, Jiří, Zaniklá středověká ves Horní Lhotka u Kouřimi, *Památky středních Čech*, 2022, roč. 36, č. 2, s. 1–12.

KLÍR, Tomáš, *Zánik a pustnutí vsí v pozdním středověku. Chebsko a Slavkovský les*, Praha 2023.

KRIŠTUF, Petr – ŠMEJDA, Ladislav – VÁŘKA, Pavel, *Opomíjená archeologie 2005–2006*, Plzeň 2007.

- KUNA, Martin (ed.), *Archeologický atlas Čech. Vybrané památky od pravěku do 20. století*, Praha 2014.
- MALINA, Ondřej, Hledání neviditelného. Relikty plužiny zaniklých středověkých vsí a možnosti jejich detekce a interpretace na datech LLS, *Zprávy památkové péče*, 2015, roč. 75, č. 6, s. 513–520.
- MALINA, Ondřej – HOLATA, Lukáš – PLZÁK, Jindřich, Možnosti srovnávací analýzy plužiny zaniklých středověkých vsí. Vypovídací hodnota vybraných lokalit a role digitálního modelu reliéfu z dat leteckého laserového skenování, *Musaica Archaeologica*, 2021, č. 1–2, s. 177–196.
- PEŠTA, Jan, Několik poznámek ke studiu půdorysné struktury venkovských sídel na území Čech, *Průzkumy památek*, 2000, roč. 7, č. 2, s. 153–168.
- PREKOP, Filip – CRKAL, Jiří – ČERNÝ, David – KRIŠTUF, Petr – PEKSA, Vojtěch, Nová zjištění průzkumu zakázané krajiny Doupovských hor – zaniklé středověké vesnice, *Archaeologia historica*, 2021, roč. 46, č. 1, s. 27–55.
- RICHTEROVÁ, Julie, Geodeticko-topografický průzkum na lokalitě Německá Lhota, okr. Kladno, *Archaeologia historica*, 1982, č. 7, s. 247–252.
- SMETÁNKA, Zdeněk – KLÁPŠTĚ, Jan, Geodeticko-topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokostelecku, *Památky archeologické*, 1981, roč. 72, s. 416–458.
- SMETÁNKA, Zdeněk, *Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna*, Praha 1988.
- SOKOL, Petr, Historie v lese. Prostor lesa jako archeologická lokalita, *Dějiny a současnost*, 2006, roč. 28, č. 11, s. 41–43.
- SOKOL, Petr, Archeologické památky v extravilánech – specifika ochrany a prezentace, *Zprávy památkové péče*, 2012, roč. 72, č. 5, s. 366–373.
- SOKOL, Petr – KASL, Filip, Zaniklá ves u Zábělé (okr. Plzeň-město). Využití leteckého laserového skenování pro rekonstrukci středověké kulturní krajiny, *Archeologie západních Čech*, 2017, č. 12, s. 128–145.
- ŠKABRADA, Jiří, *Nástin vývoje vesnických půdorysů a plužin v Čechách. K výpovědní schopnosti map stabilního katastru*, Brno 2022.
- ŠTĚPÁNEK, Miroslav, Plužina jako pramen dějin osídlení. (Příspěvky k dějinám osídlení 1), *Československý časopis historický*, 1967, roč. 65, č. 5, 725–746.
- ŠULISTA, Vojtěch – PREUSZ, Michal, Zaniklá ves Březová Lhota u Berouna, *Archaeologia historica*, 2022, roč. 47, č. 1, s. 247–262.

Internetové zdroje

- Zaniklé středověké vsi a jejich plužiny [úvod], dostupné online: <https://storymaps.arcgis.com/stories/e15e6a8949d3485a9c2b2e19008847fc> [29. 06. 2023].
- Zaniklé středověké vsi a jejich plužiny [webová mapa], dostupné online: <https://arcg.is/0bTv5D1> [30. 06. 2023].
- Zaniklé středověké vsi a jejich plužiny [dílčí zprávy projektu, mapové výstupy], dostupné online: <https://sites.google.com/view/lidarzsv/> [30. 11. 2022].

Mgr. Ondřej Malina, Ph.D. (nar. 1978)

Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Lokti

malina.ondrej@npu.cz

ORCID ID: 0000-0002-8898-8038

Scopus Author ID: 57204355091

Absolvoval obor archeologie na katedře archeologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, kde v roce 2011 obhájil dizertační práci nazvanou *Stabilizace sídelní sítě vrcholného středověku ve střední a západní Evropě*. Od roku 2010 působí v Národním památkovém ústavu. Zabývá se GIS, historickým rudným hornictvím, dějinami osídlení a historickou geografii.